

VAN ONTMOETING TOT INTERPRETATIE

Berlage, Amerika en Frank Lloyd Wright

Een historiografisch- en literatuuronderzoek naar de rol van Berlages theorie van 'gemeenschap en kunst' bij zijn waardering van Frank Lloyd Wright tijdens zijn Amerikaanse reis.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Legitimatie en uitgangspunt.....	4
Onderzoeksmethode.....	5
1 Historiografie	6
Conclusie historiografie.....	12
2 Berlage in Amerika	13
2.1 Lezing Kunst en Gemeenschap.....	13
2.2 Conclusie Kunst en Gemeenschap.....	15
2.3 Berlages reis door Amerika.....	15
2.4 Wright en Sullivan.....	18
2.5 Conclusie Berlage in Amerika.....	21
Conclusie	23
Literatuur	26

Inleiding

Herman Petrus Berlage (1865-1934) schrijft in 1934: *“Vandaar dat de tegenwoordige openbaring der nieuwe zakelijke bouwkunst voor het gevoel van den kunstenaar niet als het begin van een nieuwe samenleving mag worden beschouwd maar als het einde van het kapitalistische tijdvak”*. Berlage gaat verder met profetisch getoonzette woorden die een tijd aankondigen waarin een ‘nieuwe samenleving’ haar bestaan zal vieren in ‘het openbare gebouw’. Dat nieuwe openbare gebouw zal geen kerk zijn met een dogmatische godsdienstoefening maar een gebouw waarin de gemeenschap viert dat een nieuwe tijd is aangebroken. Een tijd waarin een aards vrederijk is gesticht en een tijd van volkomen geestelijke eenheid. Berlage is ervan overtuigd dat deze geestelijke eenheid als gevolg zal hebben dat er vanuit de gemeenschap een nieuwe en rijke kunst zal ontstaan.¹

De visie die Berlage in 1934 verwoordt is niet nieuw. Deze visie over de essentiële verbinding tussen gemeenschap en kunst verwoordt Berlage al in 1912 in een van zijn lezingen die hij tijdens zijn reis in Amerika uitspreekt: *“Want alleen een algemeen ideaal leidt tot geestelijke overeenstemming, tot geestelijke organisatie dat is tot een zekere conventie. (...) De afspiegeling van zulk een geestelijk dogma is eveneens een georganiseerde of conventionele kunst, dat is een stijl”*.² Diezelfde overtuiging treffen we ook al in 1895 aan wanneer Berlage schrijft: *“Er valt niet meer aan te twijfelen (...) de volgende eeuw zal een kunst hebben, en wel ene kunst van en voor het volk, van en voor de gemeenschap”*.³ Het is deze overtuiging die Berlage in al zijn lezingen en geschriften blijft herhalen. Het krijgt in al zijn werken een plaats. Het is zijn maatschappij- en kunstbeschouwing. Deze conclusie trekken ook H. van Bergeijk in *De steen van Berlage* (2003)⁴ en P. Singelenberg in *H.P. Berlage, Idea and Style* (1972)⁵

In 1908 schrijft Frank Lloyd Wright (1867-1959) in zijn essay *In the cause of Architecture* (1908): *“I do not believe we will ever again have the uniformity of type which has characterized the so called great styles (...) Our ideal is democracy, the*

¹ H.P. Berlage, *Het wezen der bouwkunst en haar geschiedenis*, Haarlem 1934, p. 204.

² H.P. Berlage, *Een drietal lezingen in Amerika gehouden*, Rotterdam 1912, pp. 3-13.

³ H.P. Berlage, ‘Over architectuur’, *Tweemaandelijks Tijdschrift* 1(1895) deel 2, p. 427.

⁴ H. van Bergeijk, *De steen van Berlage. Theorie en praktijk van de architectuur rond 1895*, Rotterdam 2003, p. 33.

⁵ P. Singelenberg, *H.P. Berlage. Idea and Style*, Utrecht 1972, p.11.

highest possible expression of the individual as a unit not inconsistent with harmonious whole."⁶ Wrights uitgangspunt druist schijnbaar fundamenteel in tegen de opvattingen van Berlage zoals eerder verwoord. Toch wordt in alle literatuur over Wrights introductie in Nederland en Europa Berlage in één adem met de Amerikaanse architect genoemd als geestverwanten binnen modernisme. En niet zonder reden: het is Berlage immers die na terugkomst uit Amerika door middel van schrijven en spreken Wright als een van de eerste introduceert aan het Nederlands publiek.

De centrale rol die Berlage krijgt toegedicht vanuit geschiedkundig oogpunt is derhalve gerechtvaardigd. Maar vanuit ideologisch oogpunt is Berlages rol als promotor van Wright moeilijk te duiden. *Welke rol speelt Berlages ideaal van 'gemeenschap en kunst' bij zijn beoordeling van Frank Lloyd Wright tijdens zijn reis in Amerika?*

Legitimatie en uitgangspunt

Over Berlages rol als promotor van Wright is veel geschreven. Hierbij komen veel auteurs tot de conclusie dat de rol van Berlage niet overschat moet worden. Zo zouden er naast Berlage nog vele andere krachten in het spel zijn.⁷ De interesse van 'de Stijl' voor Wright zou worden gevoed door een oudere en bredere Europese ontwikkeling en niet zozeer door Berlages profetenrol.⁸ Daarnaast zou Berlage Wright bouwkundig te weinig navolgen na om tot een effectief voorbeeld te kunnen dienen.⁹ Het valt op dat de meeste auteurs de vraag naar Berlages rol(overschatting) vanuit een praktisch stilistisch oogpunt benaderen. Dat wil zeggen: de vraag naar de praktische impact van Berlage op zijn toehoorders en navolgers staat steeds centraal. Uit de nuance die de auteurs proberen aan te brengen blijkt dat veel auteurs willen afrekenen met het idee van Berlage als enige en onmisbare schakel tussen Wright en Europa.

⁶ F.L. Wright, 'In the cause of Architecture', in: F.L.Wright, *Frank Lloyd Wright on architecture: selected writings (1894-1940)*, New York 1941, pp. 16-21.

⁷ A. Alofsin, *Frank Lloyd Wright, Europe and beyond*, Berkeley, Los Angeles, Londen 1999, p. 45.

⁸ A. van der Woud, 'Variaties op een thema', in: A. van der Woud (red.), *Americana. Nederlandse architectuur 1880-1930*, Zaandam, 1975, p. 28.

⁹ T. van Leeuwen, 'The Method of Ariadne: tracing the lines of influence between some American courcers and their Dutch receipients', in: B. van der Goes, *Bouwen in Nederland*, Delft 1984, pp. 239-262.

Door Berlages rol voornamelijk als schakel in een causaliteitsketen van stijlontwikkeling te bevragen blijven bepaalde bronnen onbelicht en komen daardoor niet tot hun recht. De moeilijk te duiden ideologische positie van Berlage zoals in de inleiding uiteengezet wordt door auteurs soms erkend maar niet kritisch bevestigd of onderzocht. Een onderzoek waarbij Berlages ideologie van 'kunst en maatschappij' ten opzichte van zijn ervaringen in Amerika (in het bijzonder met Wright) centraal staat ontbreekt nog. Dit is enerzijds begrijpelijk omdat in onderzoek naar stijlontwikkeling de praktische gevolgen van Berlages optreden relevanter zijn dan de ideologische inhoud van zijn woorden. Anderzijds is het opmerkelijk omdat Berlage bijzonder veel van zijn analyses over zijn ervaringen in Amerika deelt door middel van schrijven en spreken. Op basis van Berlages lezingen en artikelen is het vermoeden gerechtvaardigd dat zijn ontmoeting met de Amerikaanse architectuur niet alleen beschouwd moet worden als een ontmoeting tussen verschillende vorm- en stijltradities maar ook als een ontmoeting tussen verschillende culturele en maatschappelijke tradities die elkaar niet als vanzelfsprekend begrijpen.

Om een beter begrip en een dieper inzicht in het architectonisch denkklimaat (in dit geval Berlages ideologische verhouding tot Wright) van Nederland rond 1910 te krijgen is naast de stilistische invalshoek ook de ideologische invalshoek relevant. Een onderzoek naar de rol van Berlages kunstbeschouwing van 'gemeenschap en kunst' bij zijn beoordeling van Frank Lloyd Wright is er dus een die naast de bestaande onderzoeken voor meer diepgang kan zorgen en bestaande conclusies en vragen in een ander licht kan plaatsen.

Methode

Dit onderzoek zal tot doel hebben een antwoord op vraag te die in de inleiding is verwoord. Het eerste deel zal bestaan uit een uitgebreide historiografie over de verhouding tussen Wright en Berlage. Het doel van deze historiografie is het vaststellen van de gemeenplaatsen en het verder afbakenen van de onderzoeksvraag. In het tweede deel zullen Berlages *lezingen in Amerika* (1912) en zijn *Reisherinneringen* (1913) worden geanalyseerd op basis van de onderzoeksvraag. Daarbij zullen de twee essays van Frank Lloyd Wright: *In the cause of Architecture*

(1908) en *Arts and Crafts and the Machine* (1900), andere artikelen van Berlage en de relevante secundaire literatuur voor de benodigde context zorgen.

1. Historiografie

Zoals in de inleiding al is benadrukt is rol van Berlage bij de introductie van Frank Lloyd Wright veelvuldig beschreven. In deze historiografie wordt een overzicht en analyse gegeven van de tot nog toe gepubliceerde relevante literatuur over Berlages verhouding tot Wright. Overzichtswerken over de architecten zijn niet in deze lijst opgenomen tenzij er specifieke aandacht wordt besteed aan Berlages verhouding tot Wright. De historiografie is chronologisch gerangschikt om ook inzicht te geven in de ontwikkeling van de behandeling van Berlage en Wright.

In *Wrights peaceful penetration in Europe* (1939) gaat het Nikolaus Pevsner niet hoofdzakelijk om Berlage maar om een overzicht van de belangrijkste promotors van Wright in Europa. Pevsner veronderstelt dat Berlage los onbevangen tot Wright komt. Pevsner gaat er van uit dat Berlage geen weet heeft van de *Wasmuthportfolio*.¹⁰ Na terugkomst prijst Berlage Wright als een meester zonder gelijke in Europa door de jonge collega's van Berlage bijzonder onder de indruk raken.¹¹

Rayner Banham wijdt in *Theory and Design in the first Machine age* (1960) een volledig hoofdstuk *Holland: Berlage and attitudes to Wright* aan Berlage en Wright. Banham benadrukt dat de Nederlandse architectuurontwikkeling ten tijde van de eerste wereldoorlog en het interbellum uniek is binnen de Europese context. Banham ziet Berlage en 'de Stijl' als de grote krachten hierachter. Banham noemt als inspiratiebronnen van Berlage Voillet-le-Duc (1814-1879), Lauweriks (1864-1932) en Cuypers (1827-1921). Berlage heeft volgens Banham zijn rationalistische architectuur grotendeels aan hen te danken. Berlage heeft met zijn ideeën over proporties en maatvoering iets tijdloos in handen dat de modeverschuiving kan doorstaan.¹² Banham besteedt vervolgens aandacht aan Berlages ideeën over 'gemeenschap en

¹⁰ Portfolio uitgegeven door de Duitse uitgever Wasmuth in 1910 en 1911 met teksten en afbeeldingen van Wrights werk.

¹¹ N. Pevsner, 'Frank Lloyd Wright's Peaceful Penetration of Europe', in: D. Sharp, *The Rationalist. Theory and design in the modern movement*, Londen 1978, pp. 34-41.

¹²R. Banham, *Theory and Design in the First Machine Age*, Londen 1960, p. 143.

kunst'. Berlage wordt vergeleken met de Duister Hermann Muthesius (1861-1927). Muthesius vertolkt deze idealen op een extreme, autoritaire en paternalistische wijze. Berlage daarentegen is minder stellig en gelooft dat de ontwikkeling binnen de maatschappij en kunst naar "eenheid in diversiteit" onvermijdelijk is omdat dit de enige juiste ontwikkeling is. Wel stelt Banham dat deze focus van Berlage bepalend is en blijft voor zijn schrijven en bouwen. Berlage vertaalt die idealen in een architectuur die zich baseert op ruimte en orde. Het is volgens Banham deze bouwkundige focus waarmee Berlage Wright beoordeelt. *"If one sets out those theories in short form- to manipulate space with walls within an order that gives a style a proper to an emergent, irreligious society, one sees that this formula is also one by which Berlage evaluated the work of Frank Lloyd Wright."*¹³ Banham vergelijkt Berlage stilistisch met Wright maar besteedt geen aandacht aan de inhoudelijke verschillen of overeenkomsten van hun ideologieën.

In de tentoonstellingscatalogus *Americana* (1975) beschrijft Auke van der Woud de in hoofdstukken *De Nieuwe Wereld* en *Variaties op een thema* over Wright en Nederland. In *De Nieuwe Wereld* geeft van der Woud een zeer compleet overzicht van de culturele en economische verschillen tussen de twee continenten. In Nederland is men er lange tijd van overtuigd dat Amerika geen echte cultuur kan voortbrengen. De houding ten opzichte van de nieuwe wereld is een dubbele: enerzijds bewondert men de onbegrensde mogelijkheden, anderzijds ziet men de economische prioriteit in Amerika als grote belemmering voor het ontstaan van goede kunst en cultuur. Van de Woud acht het aannemelijk dat Berlage met ditzelfde sentiment naar Amerika afreist. Daar aangekomen raakt Berlage echter zodanig onder de indruk van Wright dat hij bij terugkomst zonder voorbehoud Wright prijst. In *Variaties op een thema* stelt van der Woud de heersende opvatting aan de kaak dat Wrights invloed fundamenteel is voor de moderne architectuurontwikkeling van Nederland. De grote Nederlandse interesse in Wright is niet te ontkennen, de fundamentele invloed echter wel. Interesse en invloed zijn twee verschillende zaken aldus van der Woud. Het idee dat 'de Stijl' een Nederlandse vertaling zou zijn van Wrights architectuurprincipes is volgens hem volledig kunstmatig. *"Het ontstaan van*

¹³Banham 1960 (zie not 12) p. 145.

de Stijl is diep en complex verweven met het Europese culturele klimaat van die dagen."¹⁴

In het hoofdstuk *Zwervende en toch thuis* in diezelfde tentoonstellingscatalogus schrijft Thomas van Leeuwen over Berlages houding ten opzichte van Sullivans architectuur. Berlage en Sullivan (1859-1924) zouden beiden leunen op John Ruskin (1819-1900): Ze zien architectuur als een uitdrukking van de levenskrachten van de natuur. Wat de architecten echter onder die levende architectuur verstaan verschilt sterk. Berlage keurt in tegenstelling tot Sullivan het ijzerskelet en de niet-dragende muur af en acht handenarbeid essentieel. Volgens Berlage zou de harde zakelijke Amerikaanse architectuur ingegeven zijn door een barbaarse onbedwingbare 'niet geestelijke' passie naar materieel succes.¹⁵

Manfred Bock wil in *Anfänge einer neuen Architectur* (1983) aantonen dat het een nieuw zelfbewustzijn is van architecten als Berlage en Cuypers die aan het begin staat van de nieuwe architectuur in de 20^e eeuw. Wright komt hierbij slechts een aantal keer in ter sprake. Bock besteedt veel aandacht aan Berlages maatschappelijke idealen. Volgens Bock is het Berlage te doen om de sociaaldemocratie en de voortschrijdende gelijkheid tussen burgers. Bij die nieuwe tijd past een nieuw kleed: een nieuwe architectuur.¹⁶

Heidi Kief-Niederwöhrmeier wijdt in *Frank Lloyd Wright und Europa* (1983) een hele paragraaf aan Wright en Berlage. Kief-Niederwöhrmeier stelt dat Berlage zich herkent in de werken van Wright en zijn eigen architectuuridealen daarin terug ziet.¹⁷ Kief-Niederwöhrmeier noemt in het bijzonder Berlages aandacht voor het Larkingebouw. Daarin zou Berlage dezelfde architectuurtaal herkennen als in zijn Beurs. Kief-Niederwöhrmeier stelt dat Berlage zichzelf niet door Wright laat beïnvloeden. Ze ondersteunt dit door Berlage te citeren uit *Wendingen* (1921) waarin Berlage zijn vroegere bewondering tempert door Wright een romanticus te noemen en zijn horizontalisme als 'algemeen modern' te bestempelen.

¹⁴ van der Woud 1975 (zie noot 7) pp. 28-35.

¹⁵ T. van Leeuwen, 'Zwervende en toch thuis', in: A. van der Woud, *Americana Nederlandse architectuur 1880-1930*, Zaandam, 1975, pp. 1975, p. 78.

¹⁶ M. Bock, *Anfänge einer neuen Architectur*, Utrecht 1983, p. 298.

¹⁷ H. Kief-Niederwöhrmeier, *Frank Lloyd Wright und Europa*, Stuttgart 1983, pp. 223-224.

In *The Method of Ariadne* (1984) vergelijkt Thomas van Leeuwen de architecturale geschiedenis tussen Amerika en Nederland met het doolhof van Theseus en Ariadne. Volgens van Leeuwen veronderstellen veel auteurs naar een duidelijke rode lijn. Volgens van Leeuwen is het een doolhof van ontwikkelingen, personen en talloze doodlopende paadjes. De historische ordelijke causaliteit zoals Banham die beschrijft is volgens van Leeuwen te simplistisch. Berlage is slechts één van de vele wegen in het doolhof. Volgens van Leeuwen is het boekje *Reisherinneringen* een pijnlijk bewijs van hoe weinig Berlage eigenlijk in staat is de Amerikaanse ontwikkelingen op waarde te schatten.¹⁸ Hij concludeert: *“that the idea that Berlage was responsible for making Dutch architects aware of American architecture stands to be revised, and a new hypothesis needs to be offered, especially for explaining American influence on Dutch residential architecture.”* Van Leeuwen baseert die nieuwe hypothese onder andere op de centrale rol van “de Stijl” en invloeden uit Nederlands-Indië.

In *The Skyward trend of thought* (1986) richt Thomas van Leeuwen zich op de ontwikkeling van de hoogbouw in Amerika en de receptie hiervan in Europa. Hoewel hij niet specifiek schrijft over Berlages verhouding tot Wright is zijn analyse ook voor dit onderzoek relevant. Van Leeuwen geeft namelijk een inzicht in Berlages wijze van analyse tijdens zijn Amerikaanse reis. *“Thus it appears (...) that Berlage was influenced by the authority of Sullivan’s name and reputation, but when it came to recognizing his style and ideas, he failed dramatically (...) His admiration for him was rather indiscriminate and without much real understanding.”*¹⁹ In het hoofdstuk *the transcendence of materialism* besteedt de auteur ook aandacht aan Wrights inhoud van het begrip “democratic architecture”: *“an individual nonconformist architecture which would suit the equally nonconformist, uniquely individual Self-made man. (...) The archetypal American notion of the man who created himself, who had to invent and reinvent himself and his environment, competing with other Self-made men.”*²⁰ Van Leeuwen stelt dat deze continent-gebonden invulling van het begrip ‘democratic architecture’ voor verwarring zorgt bij de Europese collega’s.

¹⁸ T. van Leeuwen 1984 (zie noot 9) p. 251.

¹⁹ T. van Leeuwen, *The Skyward trend of thought*, Den Haag 1986, pp. 23-25.

²⁰ De auteur citeert hier uit: A. Carnegie, *The empire of Business*, London & New York 1902, p. 144.

In *Frank Lloyd Wright, Europe and Beyond* (1999) wordt Berlage in de inleiding door Anthony Alofsin genoemd als de sleutelfiguur bij de introductie van Wright in Europa. Zijn optreden na terugkomst wekt de interesse van de jongere generatie voor Frank Lloyd Wright.²¹ Maar in het hoofdstuk over Wright en Holland schrijft Mariette van Stralen: *“Because of Berlages extensive publications (...) historians have taken too much for granted that he –as the “Nestor” of modern Dutch architecture– started the trend of interest in Wright”*. Zij wijst op het feit dat voor Berlages reis Jaques van Straaten, Jan Frederik Staal en Mattieu Lauweriks Amerika bezoeken en dat het aannemelijk is dat zij ook een rol spelen bij de introductie van Wright.²² Van Stralen betoogt ook dat de invloed van Wright op ‘de Stijl’ en de Amsterdamse school te makkelijk wordt aangenomen en overdreven.²³ Wright zou vooral gezien worden als een industrieel architect, en daarom als medestander. Dit zou ook voor Berlage gelden.

De schrijvers in de essaybundel *Amerikaanse dromen, Frank Lloyd Wright en Nederland* (2008) willen een antwoord geven op de vraag wat de aantrekkingskracht van Wright is op zijn Nederlandse tijdgenoten. Bergeijk geeft aan dat verhouding tussen Wright en Nederlandse navolgers een lastig punt is.²⁴ Hierbij noemt en roemt hij Anthony Alofsin die het thema uitputtend zou hebben behandeld. Wel merkt hij direct op dat dit boek zich vooral beperkt tot stilistische kenmerken en weinig aandacht besteedt aan de vraag waarom Wright nu zo invloedrijk kan zijn. En het is juist die vraag die de kern van de moderne architectuur in de twintigste eeuw raakt.²⁵ De verschillende auteurs proberen hun antwoorden te vinden op deze grote vraag. Berlage krijgt in vergelijking met jongere tijdgenoten als Jan Wils (1891-1972) en Gerrit Rietveld (1888-1965) weinig aandacht. Zijn rol als praktisch promotor van Wright wordt veelvuldig genoemd maar een sluitend antwoord op de vraag wat Berlage nu zo werkelijk zo aantrekkelijk vond aan Wrights architectuur wordt niet gegeven. Sander Woertman beschrijft de invloed van Wright op de interieurideeën van Jan Duiker (1890-1935) en Gerrit Rietveld (1888-1964). Berlage wordt daarin

²¹ Alofsin 1999 (zie noot 7) p. 6.

²² Alofsin 1999 (zie noot 7) p. 45.

²³ Alofsin 1999 (zie noot 7) p. 46.

²⁴ H. van Bergeijk, *Amerikaanse dromen, Frank Lloyd Wright en Nederland*, Rotterdam 2008, p. 7.

²⁵ H. van Bergeijk, ‘Frank Lloyd Wright. Een voorbeeld voor de Nederlandse architectuur’, in: H. Van Bergeijk (red.), *Amerikaanse dromen, Frank Lloyd Wright en Nederland*, Rotterdam 2008, p.9.

genoemd als essentiële schakel omdat hij de interieurs van Wright als ‘plastisch’ introduceert in Nederland.²⁶ Herman van Bergeijk betoogt in zijn bijdrage dat de vruchtbare grond voor Wrights architectuur al in Nederland aanwezig was voordat er sprake was van contact. In een de voordacht *bouwkunst en impressionisme* (1894) betoogt Berlage immers dat de elementen die vroeger tot het gewenste esthetisch leidden hebben afgedaan. Volgens Bergeijk is Wright diezelfde mening toegedaan.²⁷ Volgens van Bergeijk is Berlage niet bereid om zich stilistisch echt over te geven aan Wright. Zijn jongere collega’s doen volgens Bergeijk wel de essentiële concessies aan Wright. Bergeijk vat dat samen als een architectuur die los staat van historische connotaties en bestaat uit grote vlakken en lijnen en scherpe contouren.²⁸

In *Architectural excursion, Frank Lloyd Wright and Europa* (2000) leggen Donald Langmead and Donald Leslie Johnson de focus op de “the young men of Holland”²⁹. De auteurs willen in kaart brengen op welke manier Wright handig gebruikt maakt van het actieve netwerk van zijn bewonderaars in Europa. Berlage uitvoerig ter sprake in het hoofdstuk *Discovery*. In vergelijking met andere publicaties biedt dit boek veel nieuwe informatie over Berlages reis. Het is Louis Sullivan (1856-1924) die William Gray Purcell (1880–1965) aanmoedigt Berlage in Nederland te bezoeken.³⁰ Bij de ontmoeting tussen Purcell en Berlage in Amsterdam in 1906 blijkt Berlage zeer goed op de hoogte van de ontwikkelingen in Amerika. De auteurs veronderstellen dat Berlage de *Wasmuthporfolio*³¹ en *In the cause of Architecture* wel kent speciaal voor Wright op reis gaat. De auteurs benadrukken de stilistische overeenkomsten tussen Wright en Europese modernisten na zijn introductie in Europa. Berlages houding ten opzichte van Wright wordt beschreven vanuit praktisch oogpunt. Steeds ligt de focus op Berlages lezingen, publicaties en de receptie daarvan bij zijn collega’s.

²⁶ S. Woertman, ‘Vorbij het dakoverstek’, in: H. van Bergeijk (red.), *Amerikaanse dromen, Frank Lloyd Wright en Nederland*, Rotterdam 2008, p. 83.

²⁷ H. van Bergeijk, ‘Frank Lloyd Wright. Architectuur voor de gecultiveerde middenklasse’, in: H. van Bergeijk (red.), *Amerikaanse dromen, Frank Lloyd Wright en Nederland*, Rotterdam 2008, p. 117.

²⁸ Van Bergeijk 2008 (zie noot 27) p. 125.

²⁹ D. Langmead, D. Leslie Johnson, *An Architectural excursion, Frank Lloyd Wright and Europa*, Connecticut 2000, p. 15.

³⁰ D. Langmead, D. Leslie Johnson 2000 (zie noot 29) p. 20.

³¹ De auteurs veronderstellen dat het gaat om de Wasmuthuitgave van 1911.

Conclusie historiografie

In de literatuur over Berlage en Wright zijn enkele constanten aanwezig. Ten eerste reageren veel auteurs op de centrale rol die Pevsner en Banham Berlage toedichten als effectieve schakel voor architectuurontwikkeling in Nederland. De belangrijkste bezwaren die bij de auteurs naar voren komen zijn: 1) Berlage herkent Wright wel als een gelijkgestemde geest tegen de imitatiearchitectuur van de 19^e eeuw maar volgt hem in de praktijk stilistisch niet na. 2) Berlage blijkt tijdens zijn reis helemaal niet goed in staat de architectuur van Wright en Sullivan goed op waarde te schatten. 3) De grote interesse die Berlage onder zijn jongere collega's aanwakkert is niet te zomaar te vertalen als navolging.

De tweede constante die naar voren komt is de vraag naar de uniciteit van Berlage. Er wordt als gemeenplaats aangenomen dat Berlage als nestor met zijn verhalen op zijn jonge collega's grote indruk maakt. 1) Maar Berlage is niet de eerste Nederlandse architect die Amerika bezoekt. 2) Het causale verband tussen Wright-Berlage en de Stijl is kunstmatig. De ontwikkeling van "de Stijl" ligt verweven met een diep Europees klimaat. 3) Berlage is een van de vele ontwikkelingen die Wright bekendheid verschaffen in Europa.

Het derde punt dat veel auteurs aanstippen maar meestal niet tot hun kernvraag rekenen is de moeilijk te duiden ideologische verhouding van Berlage tot Wright en Amerika: 1) Berlage herkent in Wright een gelijkgestemde die zoekt naar een 'nieuwe architectuur voor een nieuwe tijd'. 2) Berlage houdt een slag om de arm en blijft Amerika beschouwen als een arme cultuur. 3) Berlage waardeert Wright vanuit zijn eigen opvattingen over het scheppen van ruimte als primair doel van Architectuur.

Samenvattend: De auteurs richten zich hoofdzakelijk op de praktische en stilistische betekenis van Berlage als schakel in een keten van stijlontwikkeling richten. Welke rol Berlages kunstbeschouwing van 'gemeenschap en kunst' speelt bij zijn beoordeling van Frank Lloyd Wright komt praktisch niet aan bod. Banham komt er heel dichtbij wanneer hij schrijft over de houding van Berlage ten opzichte van Wright maar waagt zich niet aan uitstapje over Berlages visie op 'maatschappij en kunst'. Over Berlages waardering voor Wright is men het over het volgende eens: 1)

Berlage herkent zich in de eenvoudig leesbare architectuur gebaseerd op ruimte en massa. 2) Berlage voelt zich een geestverwant omdat Wright zich keert tegen het de eclecticische architectuur van de 19^e eeuw. In het volgende hoofdstuk zal een poging worden ondernomen om middels een analyse van Berlages *reisherinneringen* (1913) en zijn lezing *Kunst en Gemeenschap* (1912) hier nog een derde verklaring aan toe te voegen: Berlage ziet in Wright de verwezenlijking zijn ideaal van 'gemeenschap en kunst'.

2. Berlage in Amerika

In de inleiding werd al een voorschot gegeven op Berlages visie van maatschappij en kunst. Met opzet werd daarbij geciteerd uit zijn lezing getiteld *Kunst en gemeenschap*. Dit is de eerste lezing van de serie van drie die Berlage geeft wanneer hij in Amerika is. Dat het niet zomaar om losstaande academische verhandelingen gaat wordt duidelijk wanneer hij in zijn *reisherinneringen* (1913) dezelfde idealen, gedachten en zinsneden toepast op zijn ervaringen. Het is een overtuiging die Berlage in al zijn lezingen en geschriften blijft herhalen.

In dit hoofdstuk zal eerst een analyse worden gegeven van de lezing *Kunst en gemeenschap* om vervolgens aan te tonen hoezeer de inhoud daarvan Berlages beoordeling van Wright kleurt. Herman van Bergeijk stelt in zijn boek *De steen van Berlage* dat Berlages teksten zwak zijn opgebouwd, niet consistent en een ratjetoe aan filosofische pijlers kent. De kritiek van Herman Bergeijk is terecht.³² Desalniettemin biedt Berlage in zijn teksten een eerlijke en open visie. Hoe tegenstrijdig en moeilijk te doorgronden zijn bespiegelingen en toekomstdromen ook zijn, voor Berlage doen ze er toe en daarom zijn ze als bron in alle breedte en diepte relevant. Een Architectuurhistoricus heeft daarom ook geen andere optie dan deze bronnen toch serieus te nemen.

2.1 Lezing: *Kunst een gemeenschap*

In *Kunst en Gemeenschap* (1912) schetst Berlage zijn visie op de toestand van de maatschappij en de kunst en biedt een alternatief voor de toekomst: "*Onder kunst moet worden verstaan een algemene grote kunst die het maatschappelijk leven*

³²van Bergeijk 2003 (zie noot 4), p.9.

*doordringt, een kunst die het gevolg is van een algemene overeenstemming in levensbeschouwing van een geestelijk ideaal. (...) De gehele negentiende eeuw kon om die reden geen eeuw zijn van een grote kunst. Er valt immers gedurende die tijd (...) slechts een algemene verwarring van denkbeelden en inzichten te constateren.*³³

Berlage diept deze stelling uit door het verschil aan te geven tussen objectiviteit en subjectiviteit, waarbij subjectiviteit in de kunst enkel leidt tot die verwarring zoals in de 19^e eeuw. Er is daarom behoefte aan een algemene nieuwe heersende gedachte, aldus Berlage.

*(...) En nu leidt organisatie juist naar de objectiviteit. (...) Daarbij moet echter het onderscheid worden gedacht tussen individu en subject of tussen individualisme en subjectivisme, welke categorieën volgens Schopenhauer zich verhouden als de wil tot de eigenzinnigheid. Dit moet zo worden verstaan, dat in de grote cultuur- of kunsttijdperken de kunstenaar weliswaar een individu blijft, maar zich niet zichzelf zoekt, dus zich ondergeschikt voelt aan de gemeenschap waarvan hij de gevoelens door zijn kunst vertolkt.*³⁴ *(...) De tegenwoordige tijd biedt nieuwe vormen uit profane bouwwerken, uit economische doelmatigheidsgebouwen te ontwikkelen. Zelfs dit beginsel is een ontwikkelingsbeginsel!*³⁵ *(...) Want het economisch georganiseerde zakenleven is heden ten dage het enige gebied, waarop men bezig is conventies over noodzakelijke levensvoorwaarden te sluiten. Op elk andere gebied bevinden zich de sociale toestanden nog in het stadium der anarchie*³⁶ *van de tijdelijke overeenkomst of van de dode traditie*³⁷

En nu meen ik, dat het ideële van die ondergrond het gemeenschapsideaal, dus datgene, wat aan die organisatie leiding geeft het 'democratische-idee' is. Wij weten immers dat datzelfde geserreerde, alleen op winst bedachte zakenleven als tegenstelling juist het ideële begrip voor de toekomst een hoge kunst worden verwacht, omdat dat begrip zeker van religieuzen aard is. Maar dat zal ook alleen dan het geval zijn, wanneer de architectuur zich streng blijft houden aan het beginsel van zuivere zakelijkheid, zowel in constructie als in versiering, "The arts of our days

³³ Berlage 1912 (zie noot 2) p. 1.

³⁴ Berlage 1912 (zie noot 2) p. 4.

³⁵ Berlage 1912 (zie noot 2) p.11.

³⁶ Berlage doelt hier op 'subjectiviteit' zoals hij dat van Schopenhauer overneemt.

must not be luxurious, nor its metaphysics idle”, zegt Ruskin”. (...) het moet gaan om het bijzondere naar het algemene” (...) Daarom zal het ideale gebouw der toekomst eveneens het gemeenschapsgebouw zijn.³⁸

2.2 Conclusie lezing Kunst en Gemeenschap

Berlage schetst hier in een notendop de essentie van zijn ideaal van gemeenschap en kunst. De boodschap van Berlage voor de Amerikaanse luisteraar is helder: 1) De nood is aan de man! Dat komt door de verwarring van de 19^e eeuw. 2) Er is hoop! Hoewel Berlage hier enige aarzeling toont gelooft hij in de verenigende kracht van de economische gedrevenheid. Het woordje ‘zelfs’ laat wel zien dat ‘economische doelmatigheid’ niet Berlages favoriete bindmiddel van de maatschappij is. Toch gelooft Berlage dat die economische gedrevenheid de uitweg kan betekenen naar een nieuwe algemene grote kunst. Dat is mogelijk wanneer die economische gedrevenheid algemeen is en een ‘religieuze ijver’ toont. Dan zal het objectivisme uiteindelijk winnen van het subjectivisme. Berlage duidt deze ontwikkeling als het ‘*democratische-idee*’. Aldus Berlage past daarbij een kunstenaar die zich gedraagt als een individu dat niet zichzelf zoekt maar zich ondergeschikt voelt aan de gemeenschap waarvoor hij de gevoelens moet vertolken. Berlage laat zich hier kennen als idealist: architectuur is de vertolking van een ‘idee’ of ‘gevoelen’.

2.3 Berlage reis door Amerika

In tegenstelling tot de lezing *Kunst en gemeenschap* zijn Berlages *reisherinneringen* erg verhalend van karakter. De lezer wordt meegenomen langs het Vrijheidsbeeld, de ‘sky-scrapers’ van Sullivan en de vele ‘wanstaltige’³⁹ neoklassieke gebouwen die Amerika rijk is. Het interessante en tevens vermakelijke aan dit document is dat Berlage zich vrij voelt om overal ongegeneerd zijn commentaar en analyses op los te laten. Veel auteurs merken dit op en zijn kritisch over Berlage. Berlage blijkt namelijk niet altijd in staat de goede afbeeldingen onder de goede architect te scharen, zijn schrijfstijl is erg paternalistisch van aard en hij schildert Sullivan af als een

³⁸ Berlage 1912 (zie noot 2) pp. 11-14.

³⁹ Berlage benoemt het zo.

'decorator'.⁴⁰ Desalniettemin is het een waardevol document omdat Berlage van diezelfde vrijheid gebruik maakt om uitgebreid zijn theoretische verhandelingen te koppelen aan concrete gebouwen, architecten en ontwikkelingen die hij in Amerika gewaar wordt.⁴¹

Berlage plaatst boven dit reisverslag een citaat. Dat is niet opmerkelijk: de lezing *Kunst en maatschappij* wordt ook gekroond door een citaat, die is afkomstig van de theosofist M.H.J. Schoenmaekers (1875-1944) : "Onze godsdienst is een aardse godsdienst, het geloof van den nieuwen mensch." Deze quote staat er niet voor niets, het dekt de lading van Berlages lezing: "Wij weten immers dat datzelfde geserreerde, alleen op winst bedachte zakenleven als tegenstelling juist het ideële begrip voor de toekomst een hoge kunst worden verwacht, omdat dat begrip zeker van religieuzen aard is."⁴² Zo begint Berlages zijn *Reisherinneringen* ook met een belangrijk citaat: "This mendicant America, this curious, peering, itinerant, imitative America, studious of Greece and Rome, of England and Germany, will take off its dusty shoes, will take off its glazed traveller's-cap and sit at home with repose and deep joy on its face. The world has no such landscape, the aeons of history no such hour, the future no equal second opportunity. Now let poets sing ! now let arts unfold!"⁴³ Dit citaat is afkomstig uit het werk *Works and Days* (1870) van de Amerikaanse essayist Ralph Waldo Emerson (1803-1882). De transcendentalist Emerson gaat uit van de goedheid van de mens en de corrumperende kracht van instituties: de mens is het beste af met zichzelf. De ideale gemeenschap bestaat daarom uit zelfvoorzienende individuen.⁴⁴ Zoals in het citaat duidelijk wordt levert Emerson kritiek op de onnozele Amerikaanse kopieerdrang van de klassieken en verheugt zich in een nieuwe tijd: 'now let arts unfold!' Dit citaat het zet de toon en het kleurt Berlages insteek bij zijn Amerikaanse beschouwing: de hoop op een nieuwe tijd.

⁴⁰ van Leeuwen 1986 (zie noot 19) pp. 23-25.

⁴¹ Zoals Berlage dat zegt in zijn lezing *Kunst en gemeenschap* (1912).

⁴² M.H.J. Schoenmaekers, 'Het geloof in de nieuwe mens', *De Beweging* (1907) jaargang 3, pp. 207-228.

⁴³ R.W. Emerson, 'Society and Solitude', in: R.W. Emerson, *The Works of Ralph Waldo Emerson in 12 volumes*, Boston and New York, 1909, vol. 7, p. 7.

⁴⁴ E.L. Ericson, *Emerson on Transedentalism*, New York 1994, pp. 7-13.

Berlage beschrijft zijn twijfel: hij weet niet goed of hij de Amerikaanse ontwikkelingen positief of negatief moet duiden. Hij noemt Chicago 'the next city to hell' en het nachtelijk lichtspektakel van de moderne stad van een 'barbaarse schoonheid'.⁴⁵ Berlage bemerkt bij hemzelf een 'sentimentele voorliefde voor de schoonheid der oude Europese steden'. Leunend op Nietzsche⁴⁶ troost Berlage zich: daar moeten we maar vanaf: *"We moeten aanvaarden datgene wat het moderne leven stelt. Men moet hebben de verwachting en ook het geloof in de toekomst en daarbij denken aan Nietzsche, aan de mogelijkheid ener "Umwertung aller Werte"*⁴⁷ Net als Emerson betoogt Nietzsche het failliet van de (Christelijke) westerse beschaving. De toekomst is volgens Nietzsche aan het krachtige individu. Berlage aanvaardt dit als de enige optie voor het nieuwe Amerika.

Berlage houdt in het schrijven die toon vast. Hij roemt New Haven als een karaktervolle stad maar vreest voor de barbaarse Amerikaanse versterking van de hoogbouw. De overgang van oude waarden naar nieuwe waarden: van 19^e eeuwse schijn naar de moderne zakelijkheid en de vervanging van de 'oude religie' voor een nieuwe. Dat is wat Berlage waarneemt in Amerika. Hij schrijft over een kerkje dat ingeklemd staat tussen de wolkenkrabbers: *"De toren, de symbool geworden richting, waarlangs onze hoogste gedachten gaan, het religieuze gebouw (...) waartegen men eerbiedig opzag is nu vervangen door het zakengebouw, "Das Christentum ist tot" zegt Scheffler en Amerika geeft daarvan de duidelijkste toelichting.* Berlage gaat verder: *"Maar datzelfde zakengebouw zegt voor de aandachtige wijsgerig aangelegde beschouwer meer dan voor zijn argelozen bewoner die zeker niet vermoedde dat dat van religieuze aard is. Diezelfde schrijver heeft namelijk in de belangrijkste ontwikkeling die architectonische kunst openbaart een religieus streven gezien. En daar het moderne zakenleven het enige bedrijf is dat in deze tijd een zekere cultuur vertoont omdat het volgens zekere wetten is geregeld (...) zullen de nieuwste denkbeelden in de bouwkunst aan dat soort gebouwen het best kunnen worden toegepast en daaraan zich dan ook het best kunnen ontwikkelen."*⁴⁸ Deze woorden sluiten naadloos aan op de inhoud van Berlages lezing *Kunst en Maatschappij*.

⁴⁵Berlage 1912 (zie noot 2) p. 14.

⁴⁶Berlage citeert hieruit Nietzsches *Antichrist* (1888).

⁴⁸H.P. Berlage, *reisherinneringen*, Rotterdam 1913, p. 14.

Berlage merkt vervolgens op dat de weerstand in Amerika tegen de klassieke architectuur ook aanwezig is. Hieruit concludeert hij dat in Amerika dezelfde vraagstukken als in Europa aan de orde zijn. *“Dezelfde denkbeelden, dezelfde ontwikkelingen”*⁴⁹ Maar dat verbaast Berlage niet. Steker nog: het hebben van een rijke traditie zoals Europa is ook een zware last. *“Het biedt zonder twijfel waarborgen voor meerdere geschooldheid, voor meerdere beschaving, voor een rijpere cultuur (...) maar aan de andere kant blijft die ook remmend werken wanneer vooroordelen moeten worden afgeschud.”*⁵⁰ Hier toont Berlage zich weer de paternalistische Europese beschouwer. Gevormd door ‘meerdere beschaving’ en afkomstig uit een ‘rijpere cultuur’ beziet Berlage de Amerikaanse ontwikkeling als hoopvol, onvermijdelijk en barbaars.

2.4 Sullivan en Wright

Berlage introduceert Sullivan in de context van wat hij noemt *“een conflict tussen uiterlijke verschijning en constructieve samenstelling.”* Hoewel Berlage het stalen geraamte afwijst als basis voor de constructie, prijst hij Sullivans oplossing door het onderliggende stalen geraamte in baksteen uit te drukken. Berlage voelt zich een geestverwant met Sullivan wanneer hij schrijft dat Sullivan duidelijk een navolger van Morris is: *“elk gebouw is een sociale verhandeling, altijd een uitdrukking van een gedachte. (...) De val van het oude en de vorming van het nieuwe zijn overeenkomstige verschijnsels van dezelfde oorzaak”*. Berlage noemt Sullivan ook een volbloed democraat, die ook alleen van die ontwikkeling een nieuwe kunst verwacht.⁵¹

Na deze beschouwingen besteedt Berlage aandacht aan Frank Lloyd Wright. Hij typeert hem als origineel, oorspronkelijk en als een vernieuwer. Dit laatste concludeert Berlage vanwege Wrights afkeer van stijkopie. Berlages hoofdstuk over Wright bestaat voornamelijk uit lange citaten van de Amerikaanse architect, die hem aanspreken en waar hij op reageert. Berlage laat hier zien hoe hij zijn ideaal van ‘kunst en maatschappij’ - zoals eerder verwoord in zijn beschrijving van Amerika en

⁴⁹Berlage 1913 (zie noot 48) p. 16.

⁵⁰Berlage 1913 (zie noot 48) p. 16.

⁵¹H.P. Berlage 1913 (zie noot 48) p. 35.

zijn lezing- toepast op zijn waardering van Wright: *“De Renaissance als een valse beschaving heeft zich van de natuur verwijderd. Het zeldzame en het schone werd verwisseld. (...) het is de noodlottige neiging den indruk die het zeldzame in ons tevoorschijn roept als werking van het schone te beschouwen. En die neiging groeit in dezelfde mate als de beschaving zich van de natuur verwijdert, en in onkunde, of niettegenstaande er natuurlijk wetten bestaan, overeenstemming scheidt.”* Berlage is van mening dat Wright, net als hij, steunt op Schopenhauers onderscheid tussen subjectivisme en individualisme, tussen eigenzinnigheid en de wil: Het zeldzame is namelijk het product van de eigenzinnigheid en daarom verwerpelijk, en het schone dat van de den wil en dus bewonderenswaardig, aldus Berlage. *“De beschaving schijnt de moderne mens minder dan de wilde in staat te stellen de grens tussen de beide eigenschappen, het zeldzame en het schone te kunnen trekken (...) er ligt in hun architectuur niets organisch; zij zijn van buitenaf ontstaan (...) De idealen van Renaissance kunnen ons niet redden omdat zij zelf anorganisch was. Alleen begrip van datgene wat een organische architectuur vormt, zal ons tot betere dingen leiden (...) daarvoor is een herleving van de Gotische geest in de kunst en de architectuur van het moderne leven nodig (...) Voor Amerika is er, meer dan voor andere naties een nieuw architectonisch vraagstuk. Immers zijn ideaal is de democratie (...) dat betekent echter dat het een levenspremie op individualiteit zet. Individualiteit is een nationaal ideaal; wanneer dit echter in een klein individualisme ontaardt, is het slechts een bewijs van de zwakheid van de menselijke natuur, en geen noodlottige vlek op het ideaal.”* Opmerkelijk is dat Berlage hier ingrijpt. Bij Wrights ‘klein individualisme’ plaatst Berlage een voetnoot: *‘De ontaarding van individualisme leidt tot subjectivisme. Het ware dus beter geweest dit woord hier te gebruiken’.* Duidelijk is dat Berlage Wright probeert te duiden en in te passen in zijn eigen theorie. Berlage koppelt het ‘subjectivisme’ zoals Schopenhauer dat verwoordt aan Wright en zet hem zo neer als een geestverwant.⁵²

Vervolgens citeert Berlage Wright in het kader van John Ruskin en Phillip Morris. Wright noemt hun blinde oppositie tegen de machine vruchteloos en verwarrend. Volgens Wright leidt dat tot de vreemde situaties zoals die zichtbaar zijn in New-York: *‘Wat de uiterlijke versiering betreft een reclame voor de Academie voor*

⁵²Berlage, 1913 (zie noot 48) p. 39.

schone kunsten, terwijl het inwendige van de gebouwen de Amerikaanse ingenieur verraad.” Volgens Wright moet het gezonde menserverstand weer ruimte krijgen in de bouwkunst: *“Mensen zelf zijn een wezenlijk bestanddeel van zulk een plan en dragen bij tot het ontstaan daarvan (...) zodat op die wijze de enige populaire vorm van kunstuitdrukking is, die voor een democratie in aanmerking kan komen.”* De invulling van de democratische bouwkunst blijkt hier toch een hele andere dan Berlages eerdere interpretatie waarbij hij Wright gemakkelijk aan zijn eigen zijde schaaft en onder Schopenhauers volgelingen.⁵³ Berlage gaat hier verder niet op in. Ook is het opmerkelijk dat Berlage Wrights kritiek op Morris en Ruskin niet deelt maar wel ter sprake brengt: *“Immers hier raakt hij (lees: Wright) een punt aan (...) namelijk dat die oppositie volkomen vruchteloos en daarom... ongewenst is, al bewijst dat natuurlijk niets tegen de grote verwondering die men voor het handwerk hebben kan. Het bevestigt deze juist.”*⁵⁴ Het zou hier voor de hand liggen dat Berlage in deze context Wrights essay *Arts and Craft of the Machine* (1901) ter sprake brengt waarbij deze nog stevigere kritiek levert op Ruskin. In plaats daarvan brengt Berlage het boek van Gerald Stanley Lee (1862-1944) *The voice of the machines* (1906) ter sprake. Stanley Lee combineert in het boek het idee van de democratie en industrialisatie als een nieuwe basis voor het maatschappelijk leven: *“In the rhythm of the anthem of them singing along the rails, we shall find again the worship we have lost in church”*⁵⁵ Berlage stelt hier de retorische vraag: *“Moet deze man geen Amerikaan zijn?”* Berlage laat Wrights kritiek op Ruskin en Morris helemaal liggen en koppelt vervolgens het ‘Amerikaanse’ optimisme van Stanley Lee aan Wrights Larkinggebouw. Berlage introduceert op deze wijze Wright als een architect in de ‘Amerikaanse geest’ van Stanley Lee volgens Berlages eigen interpretatie. Wright is de eerste succesvolle architect van de nieuwe, industriële, democratische moderne tijd, aldus Berlage⁵⁶

Berlage ziet zijn theorie van ‘kunst en gemeenschap’ belichaamd in Wrights Larkinggebouw. Daarbij roemt in het bijzonder mogelijkheid dat de directeur aan

⁵³ F.L. Wright: *“I do not believe we will ever again have the uniformity of type which has characterized the so called great styles (...) Our ideal is democracy, the highest possible expression of the individual as a unit not inconsistent with harmonious whole.”* (zie noot 6).

⁵⁴ Berlage 1913 (zie noot 48) p. 42.

⁵⁵ G. Stanley Lee, *The voice of the machines*, Massachusetts 1906, p. 32.

⁵⁶ Berlage 1913 (zie noot 48) p. 43.

dezelfde tafel werkt als het personeel: *“Zodat hij allen, en zij hem kunnen zien.”*⁵⁷ Berlage trekt hieruit de conclusie dat alle mogelijke bezwaren die men hiertegen kan hebben, door de praktische kracht van de moderne architectuur zijn ontkracht.⁵⁸ De praktische architectuur van moderniteit en machine blijkt dus ook nog eens een sociale te zijn.⁵⁹ Dat Berlage het Larkinggebouw typeert als Wrights meest karakteristieke gebouw zegt meer over Berlage dan over Wright. Voor Berlage is Wright de man die laat zien dat de dromen van Gerald Stanley Lee, Scheffler, Schoenmaekers, Emerson en hemzelf geen luchtkastelen zijn, maar in Amerika al vorm krijgen.

2.5 Conclusie reisherinneringen

Berlage besluit zijn *Reisherinneringen* met: *“de grote verering gaat naar kunstenaars als Sullivan en Wright, die werkend in die richting, daarvan door hun persoonlijk talent een bijzonder karakter weten te geven. (...) Want tenslotte is het hebben van dit vertrouwen niets anders het geloof in het leven zelf. (...) Maar er zal weer een algemene schoonheid komen, omdat er een moet komen en aan het bereiken daarvan is Amerika zeker niet minder ernstig bezig te arbeiden dan Europa. Men hoede zich natuurlijk voor een al te idealistische kijk op die ontwikkeling aan gene zijnde van de oceaan. (...) Daarbij schijnen de voorwaarden voor een kunstontwikkeling in Amerika veel ongunstiger dan in Europa (...) Zij worden veroorzaakt door de door geen ideële geestesstroming te bedwingen passie naar materieel succes. (...) Maar ik kreeg de overtuiging dat er kunstenaars zijn die met de overvloedige middelen werk kunnen maken van zeer oorspronkelijken aard. (...) En waarom zou het dan niet mogelijk kunnen zijn, ja zou het niet in de natuurlijk ontwikkeling der dingen liggen dat zoals eerst Azië en later Europa aan de wereld een schoonheid heeft geven daarna aan Amerika de beurt ware gekomen?”*⁶⁰

Dit kan gezien worden als Berlages eigen samenvatting op zijn beschouwingen in Amerika. Voor Berlage blijft de economische gedrevenheid, die hij overal in Amerika opmerkt ten diepste een barbaarse en een afkeurenswaardige passie. Met

⁵⁷ Berlage 1913 (zie noot 48) p. 44.

⁵⁸ Refereert Berlage hier wellicht aan zulke bezwaren in Nederland?

⁵⁹ Ook hier toont Berlage zich weer de idealist.

⁶⁰ Berlage 1913 (zie noot 48) p. 48.

behulp van Nietzsche troost Berlage zich wanneer hij enige sentimentaliteit bij zichzelf bemerkt bij het zien van zoveel barbaarse bouwwerken. Aan de andere kant omhelst Berlage de maatschappelijk potentie van die kracht. Wanneer die onbedwingbare economische en industriële passie zal werken als een algemene geesteskracht op het Amerikaanse continent komt er een einde aan de verwarrende subjectiviteit van de 19^e eeuw en is er hoop op een nieuwe objectiviteit die een nieuwe kunst zal doen bloeien. Berlage ondersteunt zijn analyse door Amerikaanse schrijvers te citeren die met hem voor Amerika dezelfde hoop koesteren: Het gaat om de hoop dat de nieuwe tijd van industrialisatie en moderniteit een gemeenschapskracht zal terugbrengen. Die nieuwe religieuze ijver, die zich toont in de profane architectuur is voor hem de basis van een nieuw begin.

Zoals hij aangeeft in zijn lezing *Maatschappij en kunst* moet de kunstenaar zich in dat stramien gedragen als een individu dat niet zichzelf zoekt, maar zich ondergeschikt voelt aan de gemeenschap waarvoor hij de gevoelens moet vertolken. Wanneer Berlage het Larkinggebouw van Wright beschrijft, past hij dit kunstenaarsmodel op hem toe. Enerzijds prijst hij Wright als individu met zijn 'originaliteit en oorspronkelijkheid'. Anderzijds ziet Berlage dat het Larkinggebouw als 'het kantoorgebouw van de nieuwe tijd'⁶¹ dat het beste geschikt is om de moderne beginselen tot uiting te brengen. "*Het moderne zakenleven is het enige bedrijf, waar in deze tijd (...) de moderne architectuur van zal uitgaan*" schrijft hij eerder in zijn *Reisherinneringen*. Op die manier geeft hij Wright een plek in zijn theorie van 'maatschappij en kunst'. Om tot die conclusie te komen is Berlage wel selectief. Wrights villa-architectuur strookt niet met Berlages voorliefde voor het gemeenschapsgebouw en daar is hij dan ook kort en zakelijk over. Wrights ideeën over individualiteit en democratie interpreteert Berlage daarbij op zo'n manier, dat hij het met zijn eigen theorie over 'maatschappij en kunst' laat overeenstemmen.

Opmerkelijk daarbij is dat Berlage niet de suggestie wekt dat men in Europa de Amerikaanse ontwikkelingen van Frank Lloyd Wright en Sullivan moet navolgen. Berlage beschouwt Europa en Amerika als twee compleet verschillende werelden. Europa is oud, beschaafd en gezegend (of belast) met een diep gewortelde cultuur. Amerika is modern, snel, economisch, barbaars, niet-geestelijk en wordt niet

⁶¹ Berlage bedoelt: het gemeenschapsgebouw van de Amerikaanse economische gedrevenheid.

gehinderd door enige hoge cultuur. Twee compleet verschillende werelden dus. Die sterke scheiding illustreert Auke van de Woud in *De nieuwe wereld* (1975)⁶² Deze houding stelt Berlage ook in staat zijn analyses uit te voeren zonder zijn eigen architectuur aan die van Wright of Sullivan te hoeven afmeten. Het is immers een andere maatschappij, een andere wereld en dus een andere architectuur.

Conclusie

In de inleiding van dit onderzoek wordt de spanning geschetst tussen de visie op 'kunst en maatschappij' van Berlage en Wrights focus op individualiteit: *"I do not believe we will ever again have the uniformity of type which has characterized the so called great styles (...) Our ideal is democracy, the highest possible expression of the individual as a unit not inconsistent with harmonious whole."*⁶³ Daarbij wordt gesteld dat in de literatuur Berlage altijd in één adem genoemd wordt met Wright als het gaat om zijn introductie in Europa. In de literatuur ligt een grote nadruk op de stilistische verhouding tussen Wright en Berlage maar een onderzoek waarbij Berlages ideologie van 'kunst en maatschappij' ten opzichte van zijn ervaringen in Amerika (in het bijzonder met Wright) centraal staat, zou nog ontbreken.

In de historiografie is een overzicht en analyse gegeven van de relevante literatuur over Wright en Berlage. Daaruit blijkt dat veel recente auteurs de centrale rol van Berlage willen nuanceren.⁶⁴ De auteurs richten zich hoofdzakelijk op de stilistische betekenis van Berlage als schakel in een keten van stijlontwikkeling. De vraag waarom Berlage zo enthousiast is over Wright wordt kent daarbij twee antwoorden: 1. Berlage herkent zich in de eenvoudig leesbare architectuur, gebaseerd op ruimte en massa. 2. Berlage voelt zich een geestverwant omdat Wright -net als hij- zich tegen de eclectische architectuur van de 19^e eeuw keert. De vraag die aan dit onderzoek vooraf ging was alleen te beantwoorden door Berlages teksten gewoon serieus te nemen. Door de meeste auteurs echter worden de teksten van Berlage –vanwege de lastige structuur en idealistische bespiegelingen- grotendeels buiten beschouwing gelaten. Als gevolg daarvan houdt hun onderzoek op, daar waar

⁶² A. van der Woud, 'De nieuwe wereld', in: A. van der Woud (red.), *Americana Nederlandse architectuur 1880-1930*, Zaandam, 1975, pp. 28-35.

⁶³ F.L. Wright 1941 (zie noot 6) pp. 16-21.

⁶⁴ Voor historiografie: zie hoofdstuk 1.

de interpretatie van Berlages ideologie begint. Vanuit de vraag: “*Welke rol speelt Berlages ideaal van ‘gemeenschap en kunst’ bij zijn beoordeling van Frank Lloyd Wright, tijdens zijn reis door Amerika?*” en op basis van de bestudeerde bronnen heeft dit onderzoek aangetoond dat er naast deze twee opties nog een derde antwoord een plaats verdient: Berlage ziet in Wright een architect die past binnen zijn theorie van ‘kunst en gemeenschap’. Berlages analyse van de Amerikaanse ontwikkelingen en zijn lezing in Amerika getuigen hiervan.

Voor Berlage is de economische gedrevenheid in Amerika een mogelijke basis voor een nieuw begin. Zoals hij aangeeft in zijn lezing *Maatschappij en kunst* moet de kunstenaar zich in dit stramien gedragen als een individu, dat niet zichzelf zoekt maar zich ondergeschikt voelt aan de gemeenschap waarvoor hij de gevoelens moet vertolken. Met behulp van citaten van Wright en enige van zijn landgenoten verbindt Berlage Wright en de Amerikaanse ontwikkelingen aan zijn eigen theorie en ideologie. Het Larkingebouw is als kantoorgebouw het beste geschikt is om de moderne beginselen te presenteren. Berlage is wel selectief omdat hij Wrights villa’s nauwelijks ter sprake brengt. Wrights eigen interpretatie van het ‘democratische-idee’ -dat het in het ontwerp om het individu draait- laat Berlage daarom ook liggen. Bovendien houdt Berlage een strikte scheiding tussen Europa en Amerika in stand. Het gaat immers om ‘gemeenschap en kunst’. Door middel van zijn theorie van ‘maatschappij en kunst’ formuleert Berlage zijn grote waardering over Wright en Sullivan, zonder zich aan hen te hoeven overgeven en zijn eigen architectuur aan die van hen te verbinden. Een nieuw begin (na de vruchteloze periode van 19^e eeuw) uit zich immers in elke maatschappij op zijn eigen manier.

Thomas van Leeuwen duidt zijn eigen onderzoek *The method of Ariadne: tracing lines of influence between some American Sources and their Dutch recipients* (1984) als een nieuw gebaande weg in het labyrint van ‘Wright’s introductie in Nederland’.⁶⁵ Dit onderzoek naar de rol van Berlages theorie van ‘kunst en gemeenschap’ kan ook gezien worden als een nieuwe weg in datzelfde labyrint. Het biedt naast Berlages bewondering voor Wrights ruimtelijke architectuur, hun beider afkeer van de klassieken, nog een derde gezichtspunt dat ook eerdere conclusies in een ander licht

⁶⁵ T. van Leeuwen 1984 (zie noot 18) p. 256.

zet: de rol van Berlages theorie van 'kunst en gemeenschap'. Berlage schrijft in het tijdschrift *Wendingen* (1921) dat hij teleurgesteld is geraakt in Wright omdat hij zich aan 'romantiek' heeft bezondigd.⁶⁶ In *Het wezen der bouwkunst en haar geschiedenis* (1934) wijdt Berlage nog slechts een korte passage aan Wright waarin zijn ideologische roem uit zijn loftuitingen uit de *Reisherinneringen* niet meer worden herhaald. Is Wright in die jaren voor Berlage uiteindelijk dan toch niet de kunstenaar die zo mooi in zijn theorie van 'kunst en maatschappij' paste? Is Berlage teleurgesteld? Waarom tempert hij uiteindelijk zijn grote enthousiasme? Berlage beoordeelt Wright met zijn eigen sociale maatstaf van 'kunst en gemeenschap'.

⁶⁶ Lees: subjectivisme.

Literatuur

- Alofsin, A., *Frank Lloyd Wright: Europe and beyond*, California 1991.
- Ashbee, C.R., *Frank Lloyd Wright : Eine Studie zu seiner würdigung*, Berlijn (Wasmuth) 1911.
- Bamham, R., *Theory and Design in the First Machine Age*, London 1960.
- Berlage, H.P., *Een drietal lezingen in Amerika gehouden*, Amsterdam 1912.
- Berlage, H.P., *Amerikaanse reisherinneringen*, Rotterdam 1913.
- Berlage, H.P. en Holst- van der Schalk, H.R., *Kunst en broederschap, broederschap in de levenspraktijk*, Den Haag 1933.
- Berlage, H.P., *Het wezen der bouwkunst en haar geschiedenis*, Haarlem 1934.
- Bergeijk, H.D. van, *De steen van Berlage : theorie en praktijk van de architectuur rond 1895*, Rotterdam 2003.
- Bergeijk, H. van, 'Frank Lloyd Wright. Een voorbeeld voor de Nederlandse architectuur', in: H. Van Bergeijk(red.), *Amerikaanse dromen, Frank Lloyd Wright en Nederland*, Rotterdam 2008, pp. 9-16.
- Bergeijk, H. van, 'Frank Lloyd Wright. Architectuur voor de gecultiveerde middenklasse', in: H. van Bergeijk(red.), *Amerikaanse dromen, Frank Lloyd Wright en Nederland*, Rotterdam 2008, pp. 117-141.
- Bock, M., *Anfänge einer neuen Architektur: Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*, Den Haag 1983.
- Emerson, R.W., 'Society and Solitude', in: R.W. Emerson, *The Works of Ralph Waldo Emerson in 12 volumes*, Boston and New York, 1909, vol. 7, pp. 7-21.
- Ericson, E.L., *Emerson on Transedentalism*, New York, 1994.
- Johnson, D.L. en Langmead, D., *Architectural excursions. Frank Lloyd Wright, Holland and Europe*, Connecticut 2000.
- Kief-Niederwöhrmeier, H., *Frank Lloyd Wright und Europa. Architekturelemente, Naturverhältnis, Publikationen, Einflüsse*, Stuttgart, 1983.
- Leeuwen, T. van, 'Zwervende en toch thuis', in: A. van der Woud(red.), *Americana Nederlandse architectuur 1880-1930*, Zaandam, 1975, pp. 1975, p. 78.
- Leeuwen, T. van, 'The Method of Ariadne: tracing the lines of influence between some American cources and their Dutch recipients', in: B. van der Goes, *Bouwen in Nederland*, Delft 1984, pp. 239-262.
- Leeuwen, T. van, *The skyward trend of thought*, Den Haag 1986.
- Pevsner, N., 'Frank Lloyd Wright's Peaceful Penetration of Europe', in: D. Sharp, *The Rationalist. Theory and desing in the modern movement*, Londen 1978, pp. 34-41.
- Singelenberg, P., *H.P. Berlage : idea and style : the quest for modern architecture*, Utrecht 1972.
- Stanley Lee, G., *The voice of the machines*, Massachusetts 1906.
- Schoenmaekers, M.H.J., 'Het geloof in de nieuwe mens', *De Beweging* (1907) jaargang 3, pp. 207-228.
- Tibbe, E.P., *R.N. Roland Holst, arbeid en schoonheid vereend : opvattingen over gemeenschapskunst*, Amsterdam 1994.

Woertman, S., 'Voorbij het dakoverstek', in: H. van Bergeijk (red.), *Amerikaanse dromen, Frank Lloyd Wright en Nederland*, Rotterdam 2008, pp. 81-117.

Woud, A. van der, 'Variaties op een thema', in: A. van der Woud (red.), *Americana. Nederlandse architectuur 1880-1930*, Zaandam, 1975, pp. 28-34.

Woud, A. van der, 'De nieuwe wereld', in: A. van der Woud (red.), *Americana. Nederlandse architectuur 1880-1930*, Zaandam, 1975, pp. 7-28.

Wright, F.L., 'In the cause of Architecture', in: F.L.Wright, *Frank Lloyd Wright on architecture: selected writings (1894-1940)*, New York 1941, pp. 16-21.